

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2017

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 10.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (40)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Khwatihata ehansi ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Minkarhi leyi ringanyetiweke:
XIYENGEXA A: 50 wa timinete
XIYENGEXA B: 30 wa timinete
XIYENGEXA C: 40 wa timinete
9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

VUKOSI I MBERHA

1	Leri i lembe ra vumakumembirhintlhanu Xipikiri a ri eku tirheni tanihi mudyondzisi exikolweni xa le henhla xa Hluvukani emugangeni wa ka Salani laha a tshama kona. Eka vutomi bya yena bya ku va mudyondzisi a nga kalangi a nantswa ku tlakusiwa, u lo tshama eka xiyimo xin'we xa vudyondzisi. U ringetile ku antswisa swa tidyondzo ta yena hi ku dyondza a ri eku tirheni a kala a lava ku minya xirhundzu xa tidyondzo kambe ku tlakusiwa swi ala. A a ri munhu loyi a tikarhatela ntirho wa yena na ku tsakela ku pfuna vadyondzi ku kuma dyondzo yo antswa. A a tlhela a pfuna vadyondzi lava pfumalaka swa le mandleni hi ku va pfuna ku kuma tibasari to yisa tidyondzo ta vona emahlweni.	5 10
2	Ku fikile nkarhi wun'wana wo tika eka vatirhelamfumo hinkwavo. Hi nga vula leswaku a ku ri na maveriveri ya leswaku tiphenxeni ta vona a va nga ha kumi timali hinkwato ta vona loko nkarhi wa vona wo ya eku wiseni wu fika. Vatirhelamfumo va ngheneriwile hi nsululwani wo tshika mintirho tiko hinkwaro. Van'wana a va tumbela hi mahungundlela lawa, kasi a va ri na swikweleti swo hundza miholo ya vona. Xipikiri na yena u endlile tano a tshika ntirho hikuva a nga voni lexi a tirhela xona. Mali leyi a a yi kuma a yi nga eneti swilaveko swa yena ku ya hi yena, khadi ra bangi na xibukwana xa vutitivisi a swi tshama eka machonisi. Loko n'hweti yi hela a a tshamela ro holova na nsati hikokwalaho ka mali leyi a yi nga ri kona. Yena u tekile mali ya yena hinkwayo a ku u ta tihlayisela yona hi yexe.	15 20
3	Mali yi nga mali, loko a yi kumile yi n'wi hlanganisile nhloko. Phela mali ya kona a yi vonakanyana hikuva a ku ri malembe yo hlaya a tirha naswona tibuku a phendlile swi nyawula. Hi loyi Xipikiri a nga ha hlayisi mali yo dyiwa onge i makuwa. Ku ri ku na ku tumbeta yin'wana yi yimela siku ra mpfula a swi nga ha ehleketiwi eka Xipikiri. U lo na heta ku hakela swikweleti o kongoma egaraji ya mimovha a ya titlonya hi Toyota Rav 4 yintshwa. Le kaya ku va vukhekhe byo aka yindlu leyikulu swinene. Emutini wa Xipikiri a ku ri emulungwini hi ku saseka. Ku veketeriwa na swititimetamoya tikamara hinkwato.	25 30
4	Hi ri Xipikiri a hundzuke hosi exikarhi ka vanghana va yena, a va xavela mabyalwa na tinyama va tsaka. Hiloko moya wa vugangu wu tikumela nyangwa wu nghena embilwini ya Xipikiri, laha a nga tikumela phyembye ra wansati loyi a va ku i Xihahluli. U lo na vona ku Xipikiri u na mali o namba a n'wi namarhela a tswonga mali ya Xipikiri yi ku bi! Xihahluli u akeriwile yindlu ya kahle a ngheniseriwa na nhundzu ya le ndlwini. Vana va Xihahluli a va nga ha etleli na ndlala hikuva a va kume tatana loyi a va endlala hinkwaswo. Hi nkarhi lowu Xipikiri a nga ha yi tivi ndlela yo ya ekaya.	35

	Nkateko wa kona a ri na vana vanharhu lava a va ri ni mabyongo yo olova swinene. Va kumile tibasari loko va ri eswikolweni swa le henhla. Va yisile tidyondzo ta vona emahlweni ku kondza lowa mativula Masungulo a heta a kota ku pfuna vamakwavo na vona va kala va heta tidyondzo ta vona. Mana wa vona na yena u vuyeriwile swinene hi ku tirha ka vana va yena.	40
5	Le a ku ri na Xipikiri se vutomi a byi bava byi khalakhasa, hikuva lexi a xi hlanganisile yena na Xihahluli a xi nga ha ri kona. Xipikiri hi yena loyi a twa ku vava ngopfu hikuva muti a wu nga ri wa yena. A a pfa a byeriwa ku famba hikuva va nge swi koti ku n'wi xavela swakudya ni leswaku a a nga ri n'wana wa vona. Le ndzhaku na kona a swi nyumisa ku tlhelela kona. Kambe vana va yena va twananile leswaku va nge tshiki tata wa vona a xaniseka va ri kona. Mana wa vona na yena a a tiyimiserile ku rivalela nuna wa yena. Kunene va n'wi landzile, ivi na yena a swi twisisa a tlhelela ekaya. Loko a languta nsati wa yena a khomiwa hi tingana letikulu a rila.	45 50
6	Va ri munhu wa wu kuma nkarhi nakambe evuton'wini wo lulamisa laha a nga khuguka kona. Swi ve tano na le ka Xipikiri. Vana va yena va n'wi hlayisile ku tlhela ku va na ntsako emutini. Tanihileswi a kurile, ntirho wa mfumo a swi nga ha ta olova ku tlhela a wu kuma. Nkateko, ku ve ku pfula xikolo xo ka xi nga ri xa mfumo laha Xipikiri a komberiweke ku ya dyondzisa tidyondzo ta sayense na metse hikuva a tokotile swinene eka tona. Ndzhuti wa yena wu ttherile wu vuya nakambe, loko ku ri byalwa byona a nga ha lavi na ku twa masema ya byona hikuva a a lumbeta byona eka leswi a nga tshama a hlangana na swona.	55 60

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana Xipikiri a a tshama emugangeni wihi naswona a a tirha exikolweni xih? (2)
- 1.2 Nyika swivangelo SWIMBIRHI leswi endleke leswaku vatirhelamfumo va tshika mintirho. (2)
- 1.3 Boxa swilo SWIMBIRHI swa Xipikiri leswi a swi tshama eka machonisi. (2)
- 1.4 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka:
  - 1.4.1 Ku pfumala swa le mandleni. (2)
  - 1.4.2 Tibuku a phendlile swi nyawula. (2)
- 1.5 Hlamula u ku hi swona kumbe a hi swona, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
  - 1.5.1 Xipikiri a a tlakusiwile kambirhi entirhweni. (2)
  - 1.5.2 Vana va Xihahluli a va nga ha etleli na ndlala. (2)
- 1.6 Xana vanghana va Xipikiri a va tsakisiwa hi yini eka yena? (2)

- 1.7 U vona yi ri mhaka ya kahle ya ku va Xipikiri a tekile mali ya yena ya phenxeni a yi tirhisa hinkwayo ke? Seketela vonelo ra wena. (2)
- 1.8 Loko a wu ri xaka ra Xipikiri xana a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelano na matikhomelo ya yena loko a ta va a kumile mali ya phenxeni. (2)
- 1.9 Hikokwalaho ka yini Xipikiri a thoriwile exikolweni xo ka xi nga ri xa mfumo endzhaku ka loko a tshikile ntirho wa yena? (2)
- 1.10 Nyika ku hambana exikarhi ka nsati wa Xipikiri na Xihahluli. (2)

XITSHURIWA XA B: XITSHURIWA XO VONIWA

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xifaniso xi kumiwe eka www.google.co.za]

- 1.11 Hi ku languta xifaniso lexi maxelo a ya ri njhani eka siku leri. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.12 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nyikiweke:
Munhu loyi a nga exifanisweni u:
A Nyanyukile
B Tsanile
C Swarhile
D Swinyile (2)
- 1.13 Xana wena loko a wu ri eka ndhawu leyi a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA

XIVUTISO XA 2

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u kombisa ndlela leyi u nga hlayisaka vunghana hi yona.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u kombisa hilaha munhu a nga hlayisaka vunghana hakona.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C

KU HLAYISA VUNGHANA

Munhu un'wana na un'wana wa swi lava ku va na vanghana na ku hlayisa vunghana bya yena. Wena u nga va u ri un'wana wa lava lavaka ku hlayisa vunghana. Munhu u fanele ku tiva mavito ya vanhu na ku ya vula hi ndlela leyi faneleke. Mavito ya na nkoka na matimu evuton'wini bya vanhu. Vito hi rona ri endlaka leswaku munhu a titiva.

Vulavula na vanhu hi ndlela leyi kombaka ku twisisa swiyimo swa vona. Ku na tindlela to hambanahambana to vulavula na vanhu va xisati, vaxinuna, vana, vatirhikuloni, vanghana na vanhu ku ya hi mindhavuko ya vona. Munhu u fanele ku dyondza no hlonipha mindhavuko yo hambanahambana leswaku a ta tiva leswaku u vulavurisa ku yini na vanhu ku ya hi mindhavuko ya vona.

I swa nkoka ku tirhisa swikoweto leswi faneleke eku vulavuleni na vanhu van'wana. Swin'wana swa swikoweto swi komba ku pfumala xichavo. Kombela ku rivaleriwa loko u onhile eku vulavuleni ka wena. Vuxaka byo tala byi onhiwa hi ku va munhu a vona swi n'wi yisa ehansi ku kombela ndzivalelo loko a onhile eka mavulavulelo ya yena.

Endla ntsako wa wena wu va vutihlamuleri bya wena, twisisa maambalelo ya vanhu, vunghana byi tala ku onhaka hi ku va ku ri na ku sandzana eka maambalelo. Nelson Mandela i xikombiso xa kahle xa vanhu lava a va twisisa tinxaka ta vanhu na ku kota ku rivalela. Leyi hi yin'wana ya tindlela ta nkoka ta ku cheleta na ku hlayisa vunghana.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

XITSHURIWA XA D: XINAVETISO

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

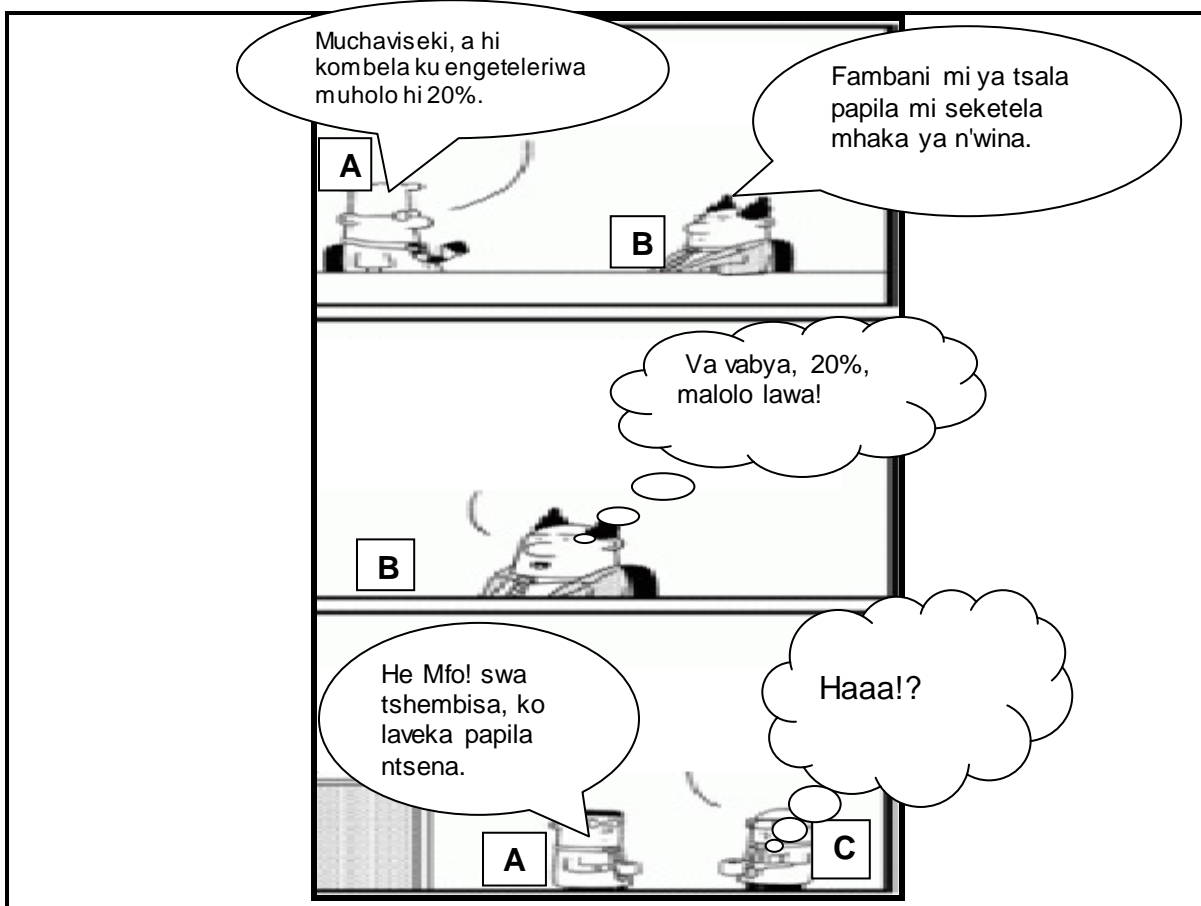
[Xi huma www.google.com]

- 3.1 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? (1)
- 3.2 Xana n'wayitelo na fambelo ra munhu loyi a nga eka xinavetiso swi kombisa yini hi yena? (2)
- 3.3 Hlamusela leswi swi endlaka leswaku xinavetiso lexi xi va na mboyamelotlhelorin'we. (2)
- 3.4 Munavetisi loko a ku: '... va nkhinkhi ...' u vula lava ...
- A Vulolo.
  - B Hatlisaka.
  - C Migingiriko.
  - D Hlulaka. (1)
- 3.5 Xana munavetisi u tirhisile tithekiniki tihi ku koka rinoko ra vaxavi? (2)
- 3.6 Xana tidoto tinharhu ti kombisa yini eka xinavetiso lexi? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KU XOPAXOPA KHATHUNI

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA E

[Xi huma eka www.undertoons.com]

- 4.1 Hlamusela leswi humelelaka eka khathuni leyi. (2)
- 4.2 Xana vanhu lava va nga va va ri kwihi? Seketela. (2)
- 4.3 Munhu wa C u titwa a ... (2)
- A tsakile ngopfu na ku nyanyuka.
  - B hlamarile na ku sola.
  - C nyangatsekile na ku hlundzuka.
  - D vilela na ku chava.
- 4.4 Xana mavulavulelo ya munhu wa A ya hi komba yini hi vuxaka bya yena na munhu wa B na wa C? (2)
- 4.5 Hi ku vona ka wena munhu wa B u ta xi fikelela xikombelo xa munhu wa A. Vula ina kumbe e-e, kutani u seketela. (2)

[10]

XIVUTISO XA 5

5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI

MUHLOTI WA TINYARHI TI VUYA HI YENA

Loko Ximayimayi a ku phaphu, u hlanganisiwile hi huwa ya vaakatiko leyi a yi twala kwala kusuhi na gede ya ka vona. Eku sunguleni a a ehleketa leswaku o lorha kasi a swi ri ku humeleleni hakunene. Loko a huma u hlanganisiwile hi ntshungu wa vanhu na timbyana lowu a wu ri ku hlongoriseni ka dyimfenhe ledyi a dyi hlundzukile swinene.

Ximayimayi n'wamakayela mpfuvu hi ku endza, o ndzi le ndzhaku! Va hlongorisana na yona yi kala yi ya ku tlhu, ekhwatini etihelo ka nambu kutani yi tikumela ndhawu yi tumbela. Va yi lavalavile va kala va karhala kutani va lan'wa va tithelela emakaya kambe Ximayimayi o titumbeta a sala a ri yexe. Endzhaku ka nkarhi o huma, a humesa tirhekere a nyandlamela a kala a ya ku humelele, laha a dyi tifuhleke kona. A dyi tilondlile ehenhla ka marhavi ya murhi dyi ku hwi. Hiloko a koka tirhekere a dyi copa, dyo hwi! A engeta, ivi dyi ku xupu, dyi ya ku mhe, ehansi dyi ku hwititi!

O tshinelela ku ya dyi vonela ekusuhi. Loko a ku fikiyani, dyo phaphu, dyi ku n'wi gi, hi nenge, dyi ku phatlu, nkxavi emurhini ivi dyi sungula ku n'wi namulela. A kalakala, a kalakala, a ta twa hi mani? A ringeta ku xavelela, a dyi vitana malume, buti, papantsongo na kokwana kambe dyi nga n'wi tshiki. U lo na ku chupu, o ri ntlha, a tala na nhova. Mahlo ya lo juu, na milenge leyi yi lo kwaa, onge i nkwerha. Hakunene muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena.

[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Yisa rito leri tikisiweke laha hansi eka ntsongahato.
Ehenhla ka marhavi ya **murhi**. (1)
- 5.1.2 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka.
(a) Hakunene muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena. (2)
(b) Dyi ku n'wi gi, hi nenge. (2)
- 5.1.3 Tsala vamavizweni va marito lama tikisiweke laha hansi.
Ledyi a dyi **hlundzukile swinene**. (2)
- 5.1.4 Tsala xivulwa hi rito **tala** leri nga ta nyika nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.
U lo na ku chupu, o ri ntlha, a **tala** na nhova. (2)
- 5.1.5 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka nkarhi lowu nga hundza.
A humesa tirhekere a nyandlamela. (2)

- 5.1.6 Yisa rito ra '**nambu**' eka vundhawu. (1)
- 5.1.7 Tsala xivulwa lexi landzelaka nakambe kambe u xi sungula hi rihlanganisi leri tikisiweke laha hansi.
- Milenge ya Ximayimayi a yi lo kwaa, **loko** va n'wi tshika. (2)

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

- 5.2 Xiyaxiya xifaniso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

*Swintsongo leswi u nga na swona swi nga ku hanyisa.
Mikhenso na N'wayitelo va yima hi milenge va xavisa
swifaki swa ka vona ku tikumela swo tihanyisa.*

[Xi huma www.google.com]

- 5.2.1 Rito **vona** ri le ka munhu wa vunharhu, ri yise eka munhu wo sungula
- Mikhenso na N'wayitelo va yima hi milenge va xavisa swifaki swa ka **vona** ku tikumela swo tihanyisa hi swona. (1)
- 5.2.2 Tsala xivulavulelo lexi kanetanaka na xiphemu lexi tikisiweke laha hansi.
- Mikhenso na N'wayitelo va **yima hi milenge**. (2)
- 5.2.3 Yisa rito leri tikisiweke eka vun'we.
- Mikhenso na N'wayitelo va yima hi milenge va xavisa **swifaki**. (1)
- 5.2.4 Yisa rito leri tikisiweke eka rhavi ra xitlhelelo.
- Va yima hi milenge va **xavisa** swifaki. (2)

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80